

בס"ד ד אב תשע"ח

לכבוד מו"ר הרב זלמן קורן שליט"א

שלום וברכה רבה

עיינתי עתה בענין חישוב 'רובו מן הדרום' לפי דרכו של כבוד הרב לפי העקרון שאמה הא 57.4 ס"מ¹, וראיתי שמתוך זה אפשר להגיע לחישוב כמעט מדויק על מקום המקדש בכל גבולותיו.

מכל מקום לפי הבנתי לכאורה המפות הכתובות בסוף 'ועשו לי מקדש' (שכלל הידוע לי הם משנתו האחרונה בענין מיקום החומה הצפונית והדרומית) אינן מדויקות בגלל כמה קשיים:

א. בבדיקת סרגל כשהוא מונח לפי הזוית האסטרונומית ראיתי שלפי המפות המרחק מהפינה הצפון מערבית של העזרה למערב הוא 4.2 מ"מ בעוד שהמרחק לצפון הוא 3.8 מ"מ (וכבר העיר בזה ר' אשר גרוסברג בתחומין טז) כלומר שהמערב גדול מהצפון. גם אם נמדוד מזוית לשכת הגזית המרחק במערב גדול מהצפון (ובלאו הכי לא מסתבר שנמדוד מהחלק הזה שאינו מוגדר במשנה).

ב. לפי המפות יוצא ששער ברקלי כלול בתחום הר הבית. אך יש בזה דוחק כיון שהמנהרה היוצאת ממנו פונה לדרום, ולמה לא המשיך ישר לתוכי הר הבית המקודש, הרי אין דין שחיביים לעבור דרך התוספת, וכן הדבר הצריך את כבוד הרב לומר שהמפות של וורן לפני הקרקע אינן נכונות, וגם אם נאמר שבאמת יש בה טעות, הרב לא הביא ראיה ממשית שעד אותו מקום המסומן לפי כבודו בדרום אין חריגה מהתחום הטופוגרפי.

ג. כמו כן לפי המפות אין התלכדות בין חומת העזרה לחומת הרמה בשום מקום. בעוד שלפי התמונה שהביא כבודו בסוף ספר חצרות בית ה' מהדורת תשל"ז, הם אמורות להיות חופפות במקום כשלהוא (והעיר בזה גם הרב סילבצקי במאמרו נכון יהיה).

אך לענ"ד הקשיים האלו יתישבו אם נאמר שהכותל הצפוני מתחיל בקצה הדרומי של מבנה כסא שלמה דהיינו 10 מטר יותר צפונה ממה שמפורט במפות, ובאופן דומה נזיז את חומת הדרום 10 מטר צפונה, וגם נזיז את העזרות מילמטר למערב (דהיינו 2 מטר), וכך נמצא:

- א. המרחקים מתאימים כי באופן כזה לפי הרשום במפה יצא שבפינה הצפון מערבית המרחק למערב הוא 4.1 מ"מ ולצפון 4.2. בפינה המזרחית צפונית המרחק למזרח 5.1 מ"מ ולצפון 4.8. ובפינה הדרום מזרחית המרחק למזרח 5.5 מ"מ ולדרום 5.6 מ"מ.
- ב. לפי הנחה זו שער ברקלי אינו כלול בתחום הר הבית ולכן הוא לא נמנה בשערי הר הבית במשנה, ומוכן מדוע הכניסה ממנו פונה לדרום כדי להגיע למקום הכניסה להר הבית בשערי חולדה העליונים.

¹ עקרון זה ביסס כבוד הרב על רוחב שער ברקלי, וראיתי מה שתמה עליו הרב סילבצקי במאמרו 'נכון יהיה' שהרוחב יותר קטן לפי המדידה של המהנדס קוזניץ שמטיט לטיט יש 5.5, או של בן דב 5.6 וגם אין התאמה לגובה השער, וגם אינו יודע מנין לקח הרב קורן את המידה 9.80. אך במאמר של כבודו באורייתא יד עמ' קפז ראיתי שיש לכבודו תשובה לשאלה השניה על ענין גובה השער (ולא ידעתי למה לא כתבה כבודו בספרו ועשו לי מקדש) שכתב כבודו שלפי מדידה מגובה הרחוב הקדום יש להוסיף עוד כ 1.70 על 9.80 מטר הכתובים במפה הבריטית, ועל כן גם גובה השער מתאים. ובאשר לשאלה הראשונה אולי י"ל שהמהנדס והארכיאולוג בן דב בדקו למעלה ובוני השער לא דקדקו שיהיה בדיוק ישר בצורה שוה לכל האורך (גם אם השער מצוייר ישר אצל וורן יתכן שלא דקדק לבדוק דבר זה במציאות). ומכל מקום קשה לענ"ד להכריח את הדבר מתוך שער זה שאפשר שהוא שער חיצוני או שער מחילה, וגם אפשר שהמדידה צריכה להיות לפי מזוזות השער שאינן יודעים את עוביין. אבל עיקר ההוכחה לענ"ד היא שאם נאמר שמידת האמה יותר קטנה לפי ההנחה שהמקדש כולו היה מכוון אסטרונומי אי אפשר למצוא התאמה למרחק שבין הכתלים לפי דברי המשנה רובו מן הדרום כפי שהראה כבודו במאמר באורייתא יד שמרחק הכתלים מהצורה יוצר בהכרח מרחק של 287 מטר בין הצפון לדרום. אלא שגם בשרטוט המובא שם יש חוסר התאמה בפינה הצפון מזרחית למרחקי המשנה, ולכאורה רק לפי מה שאציע לקמן יש התאמה. למעשה נראה ששימוש בגודל קטן יותר של אמה אפשרי אך ורק אם נניח שהכותל המערבי אינו כותל הר הבית, או שגם אם שימש ככותל הר הבית מרחקי המשנה של מיעוטו במערב לא נאמרו כלפיו אלא כלפי גבול ה-500 המוכרחים.

ג. לפי דרך זו אין כל חריגה טופוגרפית לא בדרום ולא בצפון. כותל הדרום לא נכנס לתוך הגבעה שבדרום מערב הר הבית² וגם לא נכנס לחפיר הצפוני לפי הציור של החפיר המובא באוצר ירושלים והמקדש איור 16. ויעוין שם שציין שלפי וורן יתכן שרוחב החפיר 36 מטר ולא 49 מטר. וגם אין הדבר בסותר להנחת הארכיאולוגים שהזכיר במאמר של ר' אשר גרוסברג שיש בדרום תוספת חשמונאית של 40 מטר שבמקורה היתה החקרה.

ד. יש התלכדות בין חומת העזרה לחומת הרמה בפינה הדרום מזרחית של הרמה כפי שנראה מהתמונה המובאת בסוף 'בחצרות בית ה' (אם כי לא כתוב שם היכן בדיוק התלכדות זו נחשפה, ואלי כבודו יודע משהו שלא נכתב שם בענין זה?).

ה. על פי זה אין צורך לקצר את תחום עזרת נשים בפינה צפון מזרחית. אני מבין שכבודו צמצם אותה כדי לאפשר מקום לחיל ולמעבר בינה לבין הסטיו, אך לפי מה שאמרתי שמזיזים את הכל 2 מטר יותר מערבה יש עדיין 8 מטר בינה לבין הסטיו דבר שמאפשר גם מקום לחיל וגם קצת מעבר לחיל, ובלאו הכי נראה לי שאפשר שהעם עברו גם דרך הסטיו, ולכן עצם הצורך במעבר לא מצריך לעקם את עזרת נשים ולהוציא את ה-135 אמה מפשוטן.

יש להעיר שהסטיו במזרח לפי הציורים של כבודו צר יותר מבשאר הכיוונים, ולענ"ד צריכים לצייר את כל הסטיו באופן שצויר הסטיו המזרחי כי יוסף ב"מ כתב את המידות של הסטיו לפי רגלים המתורגמים ל-30 אמות רומאיות שהם 13 מטר (רק הדרומי רחב יותר), ובציורים של כבודו הם בכל שאר הכיוונים רחבים יותר.

אמנם בכתב עת אורייתא יד כבודו ביסס את השערה על מיקום הכותל הצפוני כ-20 מטר צפונית מהרמה על פי ממצאים המוצגים שם, אך לפי מה שאני רואה בלאו הכי במפות שבועשו לי מקדש צויר הכותל הצפוני מעט צפונה יותר מהקו המתואר במאמר שבאורייתא. וכנראה שכבודו הגיע למסקנה שהממצאים המוצגים שם אינם הוכחות מוחלטות. מתלול הסלע שכבודו מציין שם גם נראה כפונה מעט דרומה מהזווית המשוערת של הכותל. יתכן שהתפר שכבודו מציין שם כ-20 מטר צפונית לרמה נובע ממגדל שנבנה במקום הפינה וסופו בתפר השני הנמצא 30 מטר יותר צפונה, וכל הממצאים האלו לא מוכיחים על הכותל הצפוני עצמו שיצא מתוך המגדל, ועוד שגם הקו שאני מציע כאן נתמך על ידי זה שהוא מתחיל מהפינה הדרומית של כסא שלמה שהוא מבנה עתיק, ויש מקום להניח שהוא על יסוד קדום.

אלא שעדיין צריך לברר האם יתכן להזיז את העזרות 2 מטר למערב מצד מיקום פסגת אבן השתיה.

ונראה לי שהדבר אפשרי ומסתבר, ותחילה יש להעיר שלפי הנראה לעין בשרטוטים שהציג כבודו, הרי שלמעשה הקצה המערבי של האבן ממוקם במרכז קדש הקדשים, ואם כן בלאו הכי קשה שזה אינו פסגת האבן, וכבודו נוקט בכל מקום כעיקר שהאבן בלטה במרכז, אלא שלענ"ד העיקר הוא שהאבן בלטה במזרח קדש הקדשים כי כך פשט המשנה, התוספתא והירושלמי ביומא כפי שאבאר.

ובאשר לכך שהקצה המערבי אינו פסגת האבן יש להעיר שבאמת נראה כל המקום הזה חתוך גם מלמעלה וגם מהצד, ומסתבר שזה מה שאמרו 'פסקה' אבן השתיה. ולכן אין כל קושי להזיז את מבנה העזרות שני מטר למערב, ולומר שפסגת האבן היתה במערב הסלע שאנו רואים והאבן בלטה קרוב למזרח קודש הקדשים. ואבאר דברי.

במשניות יומא פ"ה משנה א- ב שנינו:

החיצונה היתה פרופה מן הדרום, ופנימית מן הצפון, מהלך ביניהן עד שמגיע לצפון, הגיע לצפון הופך פניו לדרום, מהלך לשמאלו עם הפרוכת עד שהוא מגיע לארון. הגיע לארון, נותן את המחתה בין שני הבדים. צבר את הקטרת על גבי גחלים, ונתמלא כל הבית כולו עשן. יצא ובא לו בדרך בית כניסתו, ומתפלל תפלה קצרה בבית החיצון. ולא היה מאריך בתפלתו, שלא להבעית את ישראל.

משניטל הארון אבן היתה שם מימות הנביאים הראשונים, ושתייה היתה נקראת גבוה מן הארץ שלשה אצבעות ועליה היה נותן:

² הרב סילבצקי כתב שאין בעיה שכותל זה יכנס לעמק שלמרגלות הר הבית ולא שת לבו שאם הכותל דרומי משער ברקלי הוא נכנס לא רק לעמק אלא לגבעה אחרת.

ובבבלי יומא נב ע"ב איתא:

במאי עסקינן? אילימא במקדש ראשון - מי הוו פרוכת? אלא במקדש שני - מי הוו ארון? ... לעולם במקדש שני, ומאי הגיע לארון - מקום ארון. - והא קתני נתן את המחתה לבין שני הבדים! - אימא: כבין שני הבדים.

ואף שגם בבית ראשון היה פרוכת כמבואר בדברי הימים ב, ג, יד נראה שקושית הגמרא היא משום שמשנה נוקטת שמדובר בשתי פרוכות, ובבית ראשון היתה רק פרוכת אחת, ולכן ברור שכל המשנה מדברת על בית שני, ובהכרח שכך סוברים גם בתוספתא ובירושלמי.

ומכל מקום פשט לשון המשנה שמהלך עם הפרוכת, בלא להזכיר הליכה נוספת בלי הפרוכת מורה שהאבן נמצאת צמוד לפרוכת, ולכן די בכך שהלך צמוד לפרוכת כדי להגיע אליה.

וכך עולה מהתוספתא מסכת יומא פרק ב הלכה יג –יד:

החיצונה פרופה מן הדרום והפנימית מן הצפון מהלך ביניהן עד שהגיע לצפון הגיע לצפון הפך פניו לדרום מהלך לשמאלו עם הפרכת עד שמגיע לארון הגיע לארון **ודחף את הפרכת במתניו** ונתן המחתה בין שני הבדים וצבר את הקטרת על גבי גחלים ונתמלא הבית עשן...

אבן היתה שם מימות נביאים הראשנים ושתייה נקריה גבוהה מן הארץ שלש אצבעות **שמתחלה היה עליה ארון נתון**, משניטל הארון עליה היו מקטירין קטרת שלפני לפנים ר' יוסה אומר ממנה נשתת העולם שנ' מציון מכלל יופי הופיע.

מבואר שכדי להגיע למקום ההקטרה צריך לעקוף את מקום בין הבדים על ידי דחיפת הפרוכת במתניו. התוספתא בודאי מפרטת כל תנועה של הכנה הגדול ולא אמרה שאחר כך צריך להמשיך להלך עד שיגיע למרכז, ואם כן משמע שהמקום צמוד לפרוכת שאותה דחף במותניו, ומה שכתוב בתוספתא שמתחילה הארון היה מונח על האבן מובן שאינו צריך להיות דוקא גוף הארון כי גם בדיו שהתארכו אל הפרוכת כדי שיראו כשני דדי אשה נחשבים חלק מהארון.

ובירושלמי יומא פ"ה ה"א ב- ג איתא:

תני מן המנורה ולדרום היה נכנס דברי ר"מ רבי יוסי אומר מן השלחן ולצפון היה נכנס אית תניי תני ממזבח הזהב ולמנורה היה נכנס מהלך ביניהן עד שהוא מגיע לצפון דוחק היה באצילי ידיו כדי שלא ישתפו הפרוכת הגיע לצפון והפך פניו לדרום **חוזר היה לאחוריו** כדי שלא יהא נראה כמפסיע בין הבדים...

יצא ובא לו כדרך כניסתו כרבי יוסה ברם כר"מ אפי' בעי לא יכיל, למה שלא יתן אחוריו לקודש.

תני עד שלא ניטל הארון היה נכנס ויוצא לאורו של ארון, **משניטל הארון היה מגשש ונכנס מגשש ויוצא.**

מבואר גם כאן שהיה מגיע למקום על ידי גישוש – מישוש באפילה, והיינו שהולך בצד הפרוכת תוך כדי הרגשת הפרוכת מצידו עד שנתקל באבן, ומה שאמרו חוזר היה לאחוריו נראה שמקביל לדברי התוספתא שדוחף את הפרוכת במותניו ומה שאמרו שלא יהיה נראה כמפסיע בין הבדים יובן לפי המבואר לעיל שבאמת מדובר כאן כשכבר לא היו בדים, אך הוא צריך לדמיין כאילו הוא מניח בין הבדים (ואינו מוסב על חזירתו אחרי ההקטרה כפי שנטה לומר קרבן העדה שכן על זה דיברו בהמשך הירושלמי 'יצא ובא לו')

כל זה אינו סותר למובא בירושלמי מסכת בבא בתרא פרק ו ה"ב:

אמר רבי לוי ותני כן בשם ר' יודה בי ר' אלעאי ארון עומד **באמצע** וחולק הבית עשר אמות לכל רוח.

ובפשטות משמע שהארון באמצע ממש, וכן פשט הבבלי בבא בתרא צט ע"א:

ארון שעשה משה יש לו עשר אמות לכל רוח ורוח.

ואינו סותר כי גם אם הארון היה באמצע, מוכרחים לומר שהאבן בלטה במזרח קרוב לפרוכת.

והרשב"ם מסכת בבא בתרא דף צט ע"א כתב:

ארון שעשה משה - כשניתן בבית קדשי הקדשים שעשה שלמה שהוא כל על כל יש לו עשר אמות ריוח לכל רוח ורוח לימינו ולשמאלו הרי עשרים בלא ארון, ולפניו כל עד הדביר.

אעפ"י שמדבריו עולה שהארון היה במערב (בניגוד לפשט הגמרא) גם מדבריו אין סתירה כי גם אם הארון היה במערב, בדיו התארכו עד הפרוכת ובולטים כדדי אשה ושם היה מקום בליטת האבן.

אמנם הרמב"ם הלכות בית הבחירה פרק ד הלכה א כתב:

"אבן היתה בקדש הקדשים במערבו שעליה היה הארון מונח, ולפניו צנצנת המן ומטה אהרן".

אך באמת צ"ע מנין לרמב"ם להעמיד גם את האבן במערב בניגוד לפשט המשנה התוספתא והירושלמי. לכן נראה לי כפי שכתב בחסדי דוד על התוספתא שכוונת הרמב"ם לומר שהאבן המשיכה גם למערב ולא רק במזרח, וכתב זאת כדי שיובן איך עמד עליה הארון באמצע קדש הקדשים, אבל ודאי יסכים הרמב"ם עם מה שעולה מהמשנה התוספתא והירושלמי שבליטתה במקום שעליו הניח את הקטורת היתה במזרח.

ומכל מקום גם לפי הרמב"ם שהאבן נמשכה עד למערב יש להתאימו למציאות שאנו רואים לפי עקרון שעולה ממקום אחר שהאבן קוצצה. ונראה שזה פשט המילים פסקה אבן השתיה שאינו מובן מהו 'פסקה', אפשר לומר בטל או פסק התמיד, אבל מהו פסקה אבן השתיה? ולפי האמור י"ל שהכוונה שהיא פוסקה- קוצצה.

כך מצינו בירושלמי פסחים פרק ד ה"א:

"א"ר זעירה נשייא דנהגן דלא למישתייה מן דאב עליל מנהג. שבו פסקה אבן שתייה מה טעם [תהילים יא ג] כי השתות יהרסון".

ובמדרש תהלים (שומר טוב) מזמור יא שנינו:

[ב] אם הצדיקים שהשתיתו עולמך, כדכתיב וצדיק יסוד עולם (משלי י כה), ועמדו הרשעים ופיגרו אותם, צדיק העולם הוא הקדוש ברוך הוא, מה פעולה הניחו לך בעולמך, ומה אבן שתיה, שממנה הושתת העולם, עמדו רשעים עליה ופיגרו אותה, אתה צדיק העולם מה הנייה יש לך בעולמך ובפועלתך, ומה אם השיתין שהם קדומים על התהום, עמדו רשעים ופיגרו אותם, צדיק העולם מה פעולה פעלת.

ונראה ברור שלשון פגרו הוא הריסה ואין הכונה מלשון פגרים מתים ונקשר זאת לדברי הזוהר על כך שיביאו העכו"ם את פגריהם על האבן שכן לשון פגר נאמרה על דבר מאוס ולא שייך לומר על צדיקים שהרשעים פגרו אותם.

וכן כתב בעלי תמר על הירושלמי הנ"ל:

"מן דאב עליל מנהג, שבו פסקה אבן שתיה.

במדרש תנחומא פרשת קדושים (סי' י'), כשם שהטיבור הזה נתון באמצע האיש כך ארץ ישראל טיבורה של עולם.... יוצא מזה שלפיכך הושתת ממנו העולם כולו, משום שמקום הארון והאבן שתיה הוא מרכז העולם והוא הטבור ומפני כן היה העולם הולך ונמתח ממנו לכל סביבותיו. ועפי"ז מבואר הטעם שנהגו הנשים לא לטוות ולא לארוג משנכנס אב, מפני שפסקה אבן השתיה שממנה היה העולם כולו הולך ונטווה הולך ונארג.

במדרש תהילים ומה אבן שתיה עמדו רשעים הללו ופיגרו אותה וכו'...

ובתרגום יונתן (ישעיהו פרק יד יז) וְעָרְיוּ הָרָס - פגר, **משמע שהרסו ושברו את אבן השתיה.**

ובפסיקתא דר"כ פיסקא עניה סוערה אות ט"ו, זכור ה' לבני אדום את יום ירושלים האומרים ערו ערו עד היסוד בה. ראב"כ אמר, פגרו פגרו. אולם בפס"ר פל"ב, הלשון ראב"כ אמר תברו תברו (גם שם בהמשך מזכיר לשון פגרו). ז"א כי הרשעים שהחריבו הבית שברו את אבן השתיה. **וברור שגם כאן שבו פסקה אבן שתיה הכוונה נשברה אבן שתיה. ויש לנקד 'פסקה' בשורוק (כלומר פוסקה)** כי אחד מהוראות המלה פסק הוא חיתוך ושבירה ונרדף עם פשק של המקרא ועם פסג. וכזה הענין פסיק רישיה ולא ימות כמ"ש בעה"ש ערך פסק עיין שם".

ועוד נלענ"ד שיש מקום לשער שנהגו כך כדי להעביר לנו במסורת את צורת אבן השתיה לדורות, שכשאנו רואים את האבן הגדולה שניכר בה החיתוך היחודי נדע לפי המנאמר במסורת שהיא פוסקה שהיא אבן השתיה הידועה וגם נדע שכשאנו מחשבים את מקום המקדש לפיה נקח בחשבון את האפשרות שהיא נחתכה, ומקומה העיקרי במערב. לסיכום:

לענ"ד צירוף המסורת שהצרכה היא אבן השתיה והכותל המערבי הוא כותל הר הבית עם ההנחות שמיעוטו מן המערב נמדד כלפי כותל זה, ושהמקדש מכון בצורה אסטרונומית, מוביל בהכרח למסקנות המדויקות הבאות:

- א. גודל האמה 57.4 ס"מ.
- ב. יש להזיז את הגבול הצפוני והדרומי של הר הבית 10 מטר צפונה ממה ששרטט כבודו.
- ג. יש להזיז את כל מבנה העזרות 2 מטר מערבה ממה ששרטט כבודו.
- ד. בליטת האבן היתה במזרח קדש הקדשים.
- ה. האבן שלפנינו קוצצה במערב ושם היה מקום הבליטה.

ונפקא מינה בכל הדיוקים האלו שלכאורה לפי זה ודאי נוכל למצוא חמש אמות שהיו בודאות בתוך תחום המזבח, ולא כפי שכתב הרב שפירא בספר הר הקודש שגם לפי מסורת הכיפה אין אפשרות למצוא בודאות מקום כזה.

ענין נוסף שעמדתי עליו לאחרונה המשליך לענין היתר העליה להר הבית.

בפרק שישי מספרו חצרות בית ה' עומד כבודו על ענין שתי הפרוכות שהיו בבית שני, ומראה שלפי פשט הכתובים בבית ראשון היה ההיכל שישים אמה, ואם כן בבית שני הוסיפו על הבנין אמה. כבודו מבאר שדעת רבי נתן בבבלי, והירושלמי בכלאים ח, ד הספק שלהם היה במקום הכותל, וכמותם נוקט הרמב"ם בפירוש המשניות מידות (ב, ז) ובהלכה (בית הבחירה ב, ב).

לפי זה שואל כבודו איך אפשר להוסיף על הבנין בלי אורים ותומים, ומסיק דעל כרחך צ"ל שדין ההיכל חלוק מדין העזרה (כבודו כתב העזרות, אך אני מבין שהכוונה לעזרה כי אין טעם לחלק בין עזרת נשים להיכל), דבעזרה אף שנפלה המחיצה הקדושה קיימת, ובהיכל משחרב אינו קדוש כלל.

אני מבין ששורש ההבדל הוא שעזרה היא קדושת מחנה וההיכל הוא קדושת בנין, ולפי זה על כרחך צ"ל שלשית הרמב"ם דיני מחיצות אינם תלויים בקדושה אלא בהקמת המחיצה, וכשאינן מחיצה אין דיני המקום חלים, וכעין שכתב הרב גנק במאמרו תחומין יט. ואם כן מובן שפיר מה שהרדב"ז אינו חושש אלא למקום העזרה, ויש לנו מקור גדול להקל בענין התחומין כל עוד שאין מדובר במקום העזרה עצמה.

וחזי כל זה להצטרף לספק נוסף כדי להתיר את הכניסה למקום שככל הנראה לא היה חיל בלא לחשוש חששות רחוקות שאולי החיל המקודש היה כ"כ רחוק ואנו נכנסים לחיל.

ואגב זה אציין מה שכתבתי בענין הערות כבודו על מאמרי בענין החיל (שלחתי תגובה זו למעלין בקדש אך לא פירסמו אותה, וכאן אני מוסיף עוד כמה דברים).

בדין על תחום החיל כתב כבודו (במעלין בקדש גליון לב) שגם אם הראשונים מפרשים את המשנה באופן שונה ממה שעולה מכתבי יוסף בן מתתיהו, יש לנו ללכת בזה אחרי דברי יוסף בן מתתיהו כיון שהוא תיאור את המציאות מתוך ראיה, וברור שאילו היו רואים הראשונים את דבריו היו מפרשים את המשנה בהתאם לדבריו, לכן לא אכנס לדון שוב בדברי הראשונים ואתמקד בדברי יוסף³.

אין ספק שעולה מדברי יוסף בן מתתיהו שהחיל מתחיל במשטח מוגבה ברוחב עשר אמות, ובצמוד לו נמצאת חומה בגובה ארבעים אמה סביב גבעה. אך דבר זה לכשעצמו לא מביא כלל למסקנה ששטח החיל הוא הרבה מעבר לעזרות. הדבר שהביא את כבוד הרב למסקנה שהחיל רחוק מחומת העזרות הוא בעיקר תיאום דברי יוסף למציאות הטופוגרפית שאנו רואים שיש במרכז מתחם חראם א- שאריף גבעה שגובהה כשלוש מטר. וכנגד זה כתבתי (במעלין בקדש לב) שדוקא אם נאמר שהחומה שמתאר יוסף היא גופה חומת העזרות, יש תיאום ברור יותר בין דבריו על גבעה בגובה 7.5 מטר למציאות הטופוגרפית שאנו

³ בכל זאת אציין דבר אחד שהתחדש לי. הרב קורן מציין שבציור של הרמב"ם שנועד להמחיש את ענין "רובו מן הדרום", הרמב"ם מצייר את הר הבית החיל והסורג כריבועים ורק את העזרות כמלבן, דבר זה יוצר כמובן מרווח בין תחום החיל לעזרות, ומזה מוכיח הרב קורן שלדעת הרמב"ם חומת החיל אינה צמודה לחומת העזרות. ולענ"ד באמת אכתי תקשי מנין לרמב"ם שהחיל והסורג הם ריבועים שלא נרמז הדבר בשום מקום, אלא ודאי הוא גופא ביאור הענין, שהרמב"ם עשה ריבועים ומלבן רק משום שכך קל יותר להמחיש את ענין "רובו מן הדרום", ולא בא ללמדנו בציורו חידוש כלשהוא שלא כלול בעצם בציור המשנה וההלכות שכתב.

רואים (שכן ההפרש בין מיפולס ההיכל לפי פסגת הצכרה למיפולס הר הבית בדרום הוא אכן 7.5 מטר, ואילו הגבעה היא רק 3 מטר).

והנה במאמרי שם הקשיתי על דברי הרב שלפי דבריו לא מובן מדוע אין אצל יוסף כל איזכור לשערי הענק של העזרה שבחומת העזרות הפנימית. וכבד הרב (מעלין בקדש לב עמ' 66) השיב לשאלה זו שהלא יוסף בא בעיקר לתאר את תפארת המקדש לעיני הגויים, ולכן "לא מצא לנכון להסביר לקוראיו כי קיים תחום שאפילו מחוסרי כפרה אינם רשאים להכנס לשם". אך לענ"ד פשוט דדוקא משום שיוסף בא לתאר את תפארת המקדש מתחזקת השאלה, שכן שערי הענק של העזרה מסתמא לא נפלו בתפארתם משערי החיל, ואיך יתכן שדילג על תיאורם ומיננם.

אלא שלכאורה מנגד אכתי יש תמיהה עלי ממה שכתב יוסף בבארו לתאר את הסטווים הפנימיים (ספר חמישי פ"ה סעיף ב פ' 200 על פי תרגום אולמן) "הסטווים שבין השערים מפנים לחומה ולפני הלשכות נסמכו על עמודים יפים להפליא וגבוהים עד מאוד".

כבוד הרב מבאר שיש כאן תיאור של סטווים הצמודים לחומת החיל, שלאחריהם נמצאים הלשכות, וזה מתאים לדברי חז"ל שלפני שמגיעים לחומת העזרות ישנן לשכות. אך על ביאורי יקשה, שבשלמא הסטווים נוכל לומר שהם האכסדרה המוזכרת במסכת תמיד שהיתה לפנים מחומת העזרה, אבל איזה לשכות היו לפנים מאכסדרה זו. ומה שכתבתי בזה במאמרי שם שקאי על לשכות עזרת נשים נלענ"ד באמת דחוק.

אך עתה נראה לענ"ד פשוט שנפלה (לפחות אצלי) טעות בעצם הבנת המושג "לשכות" אצל יוסף. לא מדובר כאן במה שמכונה אצל חז"ל לשכות, אלא כפי שכתבו בהוצאת אולמן הערה 300: "לשכות מילולית חדרי אוצר" (וכן נראה מלשון הפסוק בספר עזרא ח, כט). ונראה שיוסף לא מתאר כלל לשכות שהכינו בהם דברים הנוגעים למקדש, אלא מדבר אך ורק על חדרי האוצר שהם היו התאים שסביב ההיכל. לשכות אלו מוזכרות אצל יוסף גם בתיאור שריפת ההיכל (ומצויין שם גם בהערה) "חטף אחד מן החיילים גזיר מן העץ הבוער...השליכו אל פשפש הזהב שסמוך לו היתה כניסה מצד צפון אל הלשכות סביב ההיכל".

נמצא שאכן יוסף מתאר את חומת העזרה, והחיל הוא רק אותן עשר אמות שמזכיר יוסף במפורש צמודים לחומה זו מבחוץ, לפנים מחומה זו היו עמודי הסטווים והיא האכסדרה המוזכרת במשנה במסכת תמיד כסובבת לעזרה, ולפנים מזה נמצאים המזבח וההיכל, ומה שחשוב במיוחד בעיני הגויים - חדרי האוצר שהם התאים.

ואם כן לפי ביאורי הסטווים הפנימיים שמזכיר יוסף מוזכרים בחז"ל, ואילו לפי דברי כבוד הרב מדובר בסטווים שאין להם זכר בדברי חז"ל.

ובאותו ענין, ראיתי בחצרות בית ה' שכבודו מנמק את ההכרח לחיל סביב בית המוקד בכך שיוסף לא מזכיר שיש מבנים הבולטים מאותו מרובע המקיף. אך לפי הכלל המסתבר שעיקר כוונת יוסף לתאר את הדברים שעושים רושם בעיני הקורא הגוי הדבר מובן שמבנה חריג מסויים הבולט לצפון אינו דבר שראוי לציון. ואפשר שמה שכתוב במשנה וברמב"ם שבית המוקד פתוח לחיל אינו למה שמקודש בקדושת חיל, אלא שכל מה שהיה לפניו מהסורג נקרא בלשון כללית חיל, ולכן גם אמרו שכת אוכלי הפסחים אוכלת בחיל, כשהכוונה אינה רק לחיל המקודש אלא למה שטפל לו עד הסורג, ומכל מקום נראה יותר שהחיל המקודש הוא רק מהעשר האמות הסמוכים לשער כלשון המשנה 'החיל עשר אמות', שהרבה מפרשים הבינוהו כפשטה בכל הכיוונים, וכפי שנראה מדברי יוסף שדוקא לעשר אמות האלו יש משמעות מיוחדת שאותם ראה לנכון לפרט. ולפי מה שכתב יוסף שמקום השערים היה 30 אמה מסתבר שבזה כלל גם את החיל שלפניהם. ראוי גם לציון לגירסת המלאכת שלמה שבית המוקד היה פתוח **לחול** ולא לחיל. ומכל מקום כל זה הסברים אפשריים, מה שברור לענ"ד מדברי יוסף ללא כל ספק הוא שלא היו שתי מערכות חומה נפרדות לחיל ולעזרה.

גם מה שמסתייע כבוד הרב ממה שכתב יוסף בתיאור המלחמה שהרומאים קירבו את הסוללות בצפון למול החצר הפנימית אינו מוכיח על קרבת חומה של חיל לאותו מקום, אלא מוכיח שצפונית יותר למקום זה היתה חומה אחרת והיא החומה של המתחם כולו, וביחס אליה הוא קורא למה שקירבו עתה המקדש הפנימי.

הוכחות שהכותל המערבי הוא קדום יש להביא קודם כל מהמסורת שהקב"ה נשבע שהכותל המערב שלא יחרב, ויש סיוע מדיוק הסיתות שם לעומת שאר המקומות בכותל הדרומי שהזכיר הרב בספרו חצרות בית ה'. וכן מהעובדה שמשער בקרלי צפונה האבנים מסותתות את פני הסלע בניגוד לחלק הדרומי משער בקרלי כפי שכותב וורן, וכן יש להבא ראיה מגודל האבנים הנמצאים בכותל זה. באתר שלטוביה שגיב מצוין שויטרוביוס, אדריכל רומי מימי הורדוס, מתאר כשיא הנדסי הרמת אבן במשקל 50 טון; במנהרות הכותל יש אבן של 450 טון. ומזה משמע שאבנים אלו בכלל לא הוזזו על ידי הורדוס, אלא על ידי החכם מכל אדם שלמה המלך.

אשמח לשמוע חוות דעת כבודו על כל האמור.

בברכה רבה
עידוא אלבה